

Alicja Pihan-Kijasowa

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

„Handlująca Warszawa” w drugiej połowie XIX wieku, czyli słownictwo z zakresu handlu w *Lalce* Bolesława Prusa

Jedną ze starszych form ekonomicznej działalności człowieka jest z pewnością wymiana dóbr i usług, obrót towarów polegający na kupnie – sprzedaży, zwany później handlem. W staropolszczyźnie (z tekstów znana od 1412 roku) pojawia się forma *kupia* w znaczeniu ‘handel, handlowanie’, ale też w znaczeniu ‘towar’¹. Wyraz ten znany dobrze językom słowiańskim wywodzony jest z psł. *kúp-ja ‘ts.’ jako derywat od *kupiti. Sam zaś czasownik *kupiti, w prasłowiańszczyźnie pożyczka germańska, źródło swe ma w łacinie². Jeszcze wcześniej niż rzeczownik *kupia*, bo już w XIV wieku, odnotowały teksty staropolskie podstawowy czasownik *kupić* i niedokonany *kupować*³, kontynuujące psł. *kupiti i *kupovati. Czasownik *kupić* już na gruncie prasłowiańskim tworzył liczne derywaty, kolejne powstawały na gruncie słowiańskich języków narodowych. Z dawnej polszczyzny przypomnę jedynie dla ilustracji kilka spośród nich: *kup* ‘kupienie, kupno, akt nabycia jakiejś rzeczy’ (od XV wieku), *skup* ‘skupowanie’ (od XV wieku), *kupczyć* ‘handlować’ (od XV wieku), *kupiec* ‘człowiek trudniący się handlem; nabywca, kupujący’ (od XIV wieku), *kupiecki* ‘związany z kupcem, właściwy kupcowi, handlowi’ (od XV wieku), *kupcowy* ‘należący do kupca’ (od XV wieku), *kupiectwo* ‘zajęcie kupca, handel’ (od XV wieku), *przekupień* ‘drobny kupiec, handlarz’ (od XV wieku), *podkupień* ‘ubiegający kogo w kupnie’ (od XV wieku), *kupno* ‘kupowanie; zakup, sprawunek’ (od XV wieku)⁴. Wszystkie te derywaty znane były już sta-

¹ *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 3, Wrocław 1960-1962, s. 463.

² F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 3, Kraków 1966-1969, s. 378-379.

³ *Słownik staropolski*, t. 3, s. 464-466.

⁴ F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 3, s. 372-385.

ropolszczyźnie, a – jak pokazała datacja poszczególnych form – odnotowały je teksty XIV i XV wieku⁵.

Od XVI wieku, oprócz nazw dziedziczonych z prasłowiańszczyzny i utworzonych od nich derywatów, pojawiają się pożyczki niemieckie, z czasem zastępujące niektóre wcześniej przytoczone słowa. Wówczas (w XVI wieku) zapożycza polszczyzna wyraz *handel* ‘kupno, sprzedaż, wymiana towarów’⁶ z nm. *Handel* ‘ts.’. W tym samym czasie w znaczeniu ‘zajmować się handlem’ pojawia się czasownik *handlować* z nm. *handeln* ‘działać, handlować, targować się’. Natomiast dopiero od XVIII wieku znana jest polszczyźnie nazwa *handlarz* ‘osoba zajmująca się handlem’, będąca także zapożyczeniem niemieckiego słowa *Händler* ‘ts.’⁷.

Ze staropolską *kupią* i nowszym *handlem* wiąże się określanie wartości przedmiotu. W tej funkcji występuje wyraz *cena* znany z tekstów staropolskich od XV wieku⁸, co nie oznacza, że wcześniej nie był używany, jest to bowiem wyraz przejęty z prasłowiańszczyzny, w której miał postać *cěna* i funkcjonował w dwóch znaczeniach: ‘zapłata jako zadośćuczynienie, okup’ i ‘wartość jakiegoś przedmiotu’. Znaczenie ‘zapłata jako zadośćuczynienie’ jest kontynuacją znaczenia indoeuropejskiego słowa **k^hoinā*, które też oznaczało ‘zemstę, karę’⁹. W polszczyźnie dla wyrazu *cena* ostatecznie utrwaliło się znaczenie ‘wartość jakiegoś przedmiotu’, a tym samym związał się on przede wszystkim z ekonomiczną sferą życia.

Przywołane przykładowo terminy i ich znaczenia, a także przypomnienie ich historii dowodnie zaświadcza, że wymiana dóbr i usług oraz związane z tym ustalanie wartości owych dóbr i usług należą do „odwiecznej” sfery działalności człowieka. Jednak dla okresu prasłowiańskiego, z powodu braku kompletnego słownika prasłowiańskiego, trudne jest ogarnięcie całego pola leksykalnego z tym się wiążącego. Sądząc natomiast po zawartości wydanych już tomów tegoż słownika, a także słowników etymologicznych języka polskiego i innych języków słowiańskich, możemy stwierdzić, że w historii polszczyzny przynajmniej kilkadziesiąt wyrazów tego pola tematycznego ma rodowód prasłowiański, są bowiem bezpośrednią kontynuacją odpowiednich terminów prasłowiańskich bądź utworzonymi od nich derywatami¹⁰ (jak np.: *cena*, *dar-*

⁵ Por. *Słownik staropolski*, t. 3, s. 462-467, t. 6, Wrocław 1970-1973, s. 245, t. 7, Wrocław 1973-1977, s. 142, t. 8, Wrocław 1977-1981, s. 264.

⁶ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, t. 8, Wrocław 1974, s. 293-294.

⁷ F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1, Kraków 1952-1956, s. 400.

⁸ *Słownik staropolski*, t. 1, Warszawa 1953-1955, s. 217.

⁹ *Słownik prasłowiański*, t. 2: C – DAVŃNOTA, red. F. Sławski, Wrocław 1976, s. 76.

¹⁰ L.A. Jankowiak w pracy *Prasłowiańskie dziedzictwo leksykalne we współczesnej polszczyźnie ogólnej (na podstawie „Słownika prasłowiańskiego” T. 1-7)*, Warszawa 1997 w polu

mo, darmowy, dług, dłużnik, dopłacać, dopłacić, dopłata, drobnica, drobne, kupia, kupić, kupować, kupiec, pieniądź, płacić).

Choć słownictwo pola tematycznego „handel” należy do bardziej zróżnicowanych i co do genezy, i co do chronologii, i co do wewnętrznych zróżnicowań znaczeniowych, nie doczekało się ciągle nie tylko pełnego monograficznego opracowania, ale nawet większych, znaczących prac szczegółowych. W 1996 roku Agata Czamara opublikowała niewielki artykuł o leksykalnych zapożyczeniach angielskich w polu wyrazowym „handel i usługi”, pokazując najnowszą warstwę słownictwa tego pola¹¹. W 2001 roku ukazał się artykuł o ekonomizmach w tekstach Aleksandra Fredry. Stefan Rittel obok takich określeń ekonomicznych, jak: *zysk, dożywocie, pośrednik, rachmistrz, lokal, krawiec*, przytacza także nieliczną grupę wyrazów, która wiąże się bezpośrednio z handlem, jak np.: *kupczyk, kupić, kupować, kupno, zapłacić, pieniądź*¹². Największy zbiór leksyki należącej do pola tematycznego „handel i usługi” zaprezentował Andrzej Markowski w swojej pracy *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny*¹³. Ze zbioru około 6100 jednostek leksykalnych współnoodmianowych Markowski wydzielił 140 nazw¹⁴ należących do tego pola, przy czym na sam „handel” przypada 88 jednostek¹⁵. Jest to oczywiście tylko część słownictwa z tego zakresu, które spotykamy we współczesnej polszczyźnie (bo tylko współnoodmianowa), ale daje pewną orientację o jego zasobach.

Mnie, jako historyka języka, szczególnie interesują dawniejsze dzieje tego słownictwa. Dobrym okresem do obserwacji jest zapewne druga połowa XIX wieku jako czas przyspieszonego w Polsce rozwoju kapitalizmu, a wyśmienitym źródłem do badań leksyki związanej z handlem, źródłem pokazującym słownictwo w kontekstach słownych i sytuacyjnych jest *Lalka* Bolesława Prusa, pisarza uznawanego za bystrzego obserwatora otaczającej go rzeczywi-

---

tematycznym „handel” zamieszcza: *drobnica, drobiazg, drobne, dziesiątka, drogi, drogo, drożyć się, bulić, doliczyć, doliczyć się, dopłacać, dopłacić* (s. 168). Natomiast takie nazwy, jak np.: *cena, dług, dłużnik*, kojarzące się także z handlem, w pracy Jankowiak znalazły się w innych polach tematycznych (por. np. s. 169-170).

¹¹ A. Czamara, *Made in Europe – leksykalne zapożyczenia z języka angielskiego w polu wyrazowym handlu i usług*, „Poradnik Językowy” 1996, z. 5-6, s. 23-30.

¹² S.J. Rittel, *Ekonomizmy w dyskursie tekstowym Aleksandra Fredry*, w: *Studia językoznawcze dar przyjaciół i uczniów dla Zofii Kurzowej*, red. Z. Cygal-Krupa, Kraków 2001, s. 267-273.

¹³ A. Markowski, *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny*, t. 1-2, Warszawa 1992.

¹⁴ Jako odrębne jednostki leksykalne traktowałam dokonane i niedokonane formy czasownika, np.: *przeceniać – przecenić, kupować – kupić*. A. Markowski, *Leksyka wspólna...*, t. 2, s. 156-157.

¹⁵ Ibidem.

stości¹⁶, w tym i rzeczywistości językowej. Jego powieść, reprezentująca klasyczny realizm, jest osadzona w społecznych i ekonomicznych realiach polskich właśnie drugiej połowy XIX wieku. Ukazała się w styczniu 1890 roku, w kilka miesięcy po jej prasowym pierwodruku w „Kurierze Codziennym”¹⁷. Mocno krytykowana przez współczesnych, znacznie później doczekała się uznania i opinii najdoskonalszego utworu polskiej prozy powieściowej¹⁸. Jak lapidarnie określa Janina Kulczycka-Saloni:

Akcja toczy się dwoma nurtami – wydarzenia, które dzieją się w l. 1878-1879, obejmują nieszczęśliwą miłość kupca warsz[awskiego] szlacheckiego pochodzenia, Stanisława Wokulskiego, do zubożałej arystokratki, Izabeli Łęckiej – zdobycie przez niego majątku, który miał mu otworzyć drogę do ukochanej kobiety, zaręczyny, utratę złudzeń, próbę samobójstwa, wreszcie zaginięcie bez wieści. [...] Drugi nurt to pamiętnik starego subiekta bonapartysty i romantyka, Ignacego Rzeckiego, przyjaciela i towarzysza młodzieńczych poczynań niepodległościowych gł[ównego] bohatera¹⁹.

Profesje bohaterów obydwu nurtów, Wokulskiego – kupca i Rzeckiego – subiekta, implikują założenie, że Warszawa, miejsce akcji, będzie, jak to można określić, „handlującą Warszawą”, a więc wątki związane z handlem pojmowanym realnie, ale i metaforycznie, będą niejednokrotnie obecne w powieści. I tak jest w istocie. Handel jest wręcz wszechobecny w tekście, towarzyszy nie tylko bohaterom pierwszego planu, ale i postaciom drugoplanowym. Tę sferę życia i działalności bohaterów *Lalki* obsługuje wcale pokaźny słownik, bo liczący sporo ponad dwieście jednostek leksykalnych w ponad czterech tysiącach poświadczeń. Grupuje on słownictwo, które w świecie przedstawionym powieści wiąże się z handlem, z transakcjami kupna – sprzedaży, choć w innych tekstach (bądź kontekstach) konotacji takich może nie wykazywać (jak np. czasownik *dać* ‘zapłacić’). Za podstawę włączenia jednostki do zbioru

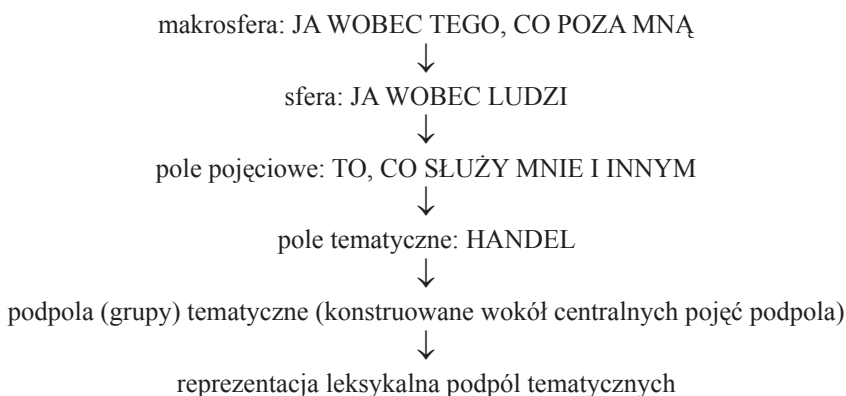
¹⁶ Rekonstrukcja świata realnego, oparta na jego obserwacji, była twórczym założeniem Prusa wynikającym z teoriopoznawczej filozofii pozytywnej. Por. T. Sobieraj, *Prus versus Świętochowski. W sporze o naukowość, krytykę pozytywną i „Lalkę”*, Poznań 2008, s. 30-31. Jak twierdził Prus: „Im autor lepiej obserwuje, tym jego plany są mniej szematyczne; im ma żywszą fantazję, tym tworzy plany bardziej powikłane. W każdym razie «wymyślać» niewiele potrzebuje, gdyż sam temat prowadzi go jakby za rękę”. B. Prus, *Słowno o krytyce pozytywnej (Poemat realistyczny w 6-ciu pieśniach)*, „Kurier Codzienny” 1890, nr 314, cyt. za: T. Sobieraj, op.cit., s. 136.

¹⁷ T. Sobieraj, op.cit., s. 10.

¹⁸ J. Kulczycka-Saloni, *Lalka*, w: *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1984, s. 545-546; T. Sobieraj, op.cit., s. 9-34.

¹⁹ J. Kulczycka-Saloni, op.cit., s. 545.

ru przyjmuję więc jego zaświadczony w tekście Prusa znaczeniowy związek z nadrzędnym pojęciem „handel”, związek będący wynikiem zdroworozsądkowego pojmowania i interpretowania rzeczywistości. W ten sposób nawiązuję do typologii Andrzeja Markowskiego, według którego podstawą modelu zależności leksykalno-semantycznych jest „przeświadczenie, że człowiek odbiera całą rzeczywistość (zewnętrzną i wewnętrzną) przez pryzmat własnego JA. Stąd też zasadniczy podział tej rzeczywistości opiera się na dychotomii: JA WOBEC SIEBIE – JA WOBEC TEGO, CO POZA MNĄ”²⁰. Słownictwo z zakresu handlu mieści się w drugim członie tej opozycji, a więc w makrosferze: JA WOBEC TEGO, CO POZA MNĄ. Należy do podrzędnej wobec niej sfery: JA WOBEC LUDZI, a w jej obrębie do zespołu pola pojęciowego: TO, CO SŁUŻY MNIE I INNYM²¹, tworząc pole tematyczne HANDEL I USŁUGI. Mnie interesuje człon pierwszy – HANDEL, zbudowany z pewnej liczby podpól tematycznych, konstruowanych wokół centralnych pojęć każdego podpola. Poszczególne jednostki, stanowiące reprezentację leksykalną podpola tematycznego, zajmują najniższą pozycję w tym układzie hierarchicznym:

Tak rozumiane pole tematyczne „handel” w analizowanym tekście tworzy, jak wspomniałam, słownik liczący znacznie ponad 200 jednostek. Składają się nań samodzielne znaczeniowo części mowy, a więc: rzeczowniki, np.: *cena* (II 321)²², *gość* ‘klient, kupujący’ (I 405), *gotówka* (II 436), *handel* (II 289), *klient* (I 105), *kupiec* (I 104), *magazyn* ‘sklep’ (I 207), *pieniądz* (I 128), *sklep* (I 37), *skład* ‘sklep, magazyn’ (I 476), *sprzedaż* (I 333), *strata* (II 191), *subiekt* (I 8), *targ* (I 39), *towar* (I 196), *zakup* (I 383); przymiotniki, np.: *drogi* (I 24),

²⁰ A. Markowski, *Leksyka wspólna...*, t. 1, s. 85.

²¹ Ibidem, tabela 2.

²² W nawiasie okrągłym po materiale egzemplifikacyjnym podaję lokalizację według wydania: B. Prus, *Lalka*, t. 1-2, Warszawa 1974. Cyfra rzymska oznacza tom, cyfra arabska – stronę.

finansowy (II 392), *groszowy* (I 229), *handlowy* (I 332), *kilkurublwy* (I 160), *kopiejkowy* (II 57), *kosztowny* (I 376), *kupiecki* (I 114), *lichwiarski* (II 327), *nabyty* (I 37), *płatny* (II 471), *sklepowy* (I 467), *splacony* (I 420), *sprzedany* (II 241), *tani* (I 227); przysłowki, np.: *darmo* (I 481), *finansowo* (II 391), *korzystnie* (II 441), *tanio* (II 446); czasowniki, np.: *brać* ‘przyjmować zapłatę za towar’ (I 493), *dać* ‘zapłacić’ (II 192), *dokupić* (I 349), *dostać* ‘kupić’ (I 90), *handlować* (II 291), *kosztować* (I 402), *kupić* (I 116), *kupować* (II 154), *nabyć* ‘kupić’ (I 94), *nadpłacić* (I 430), *oddać* ‘sprzedać’ (II 211), *płacić* (I 416), *porachować* (I 439), *pójść* ‘zostać sprzedanym’ (I 393), *reklamować* (II 383), *sprzedawać* (II 122), *sumować* (I 385), *targować się* (II 397), *wziąć* ‘przyjąć zapłatę’ (I 423); związki frazeologiczne, zwłaszcza gatunkujące, np.: *chłpiec sklepowy* (I 295), *sklep bławatny* (II 76), *sklep galanteryjny* (I 6), *sklep kolonialno-galanteryjno-mydlarski* (I 29), *kupiec galanteryjny* (II 121), *zawód kupiecki* (I 27), *księga handlowa* (I 35), *operacja handlowa* (I 332), *interes kopiejkowy* (II 57), *brać na rachunek* ‘kupować na kredyt’ (I 43), *przyjmować pieniądze* ‘przyjmować zapłatę za towar’ (I 382). Cały zbiór wykazuje spore wewnętrzne zróżnicowanie znaczeniowe. Można więc w nim wyróżnić wiele (w zależności od szczegółowości przyjętych kryteriów) podpól (grup) tematycznych, konstruowanych wokół centralnych pojęć tego podpoła. Każde z tych podpól jest reprezentowane przez kilku-, a nawet kilkudziesięcioelementową grupę leksemów (reprezentację leksykalną).

W krótkim artykule nie sposób zaprezentować wszystkich problemów związanych z zależnościami leksykalno-semantycznymi i zagadnieniami ich funkcjonowania w tekście artystycznym. Ograniczę się więc do przedstawienia kilku, arbitralnie dobranych problemów szczegółowych, skupiając się na nielicznych podpolach tematycznych, ich reprezentacjach leksykalnych i wybranych kontekstach, w których usytuował je autor *Lalki*.

Na czoło wysuwa się podpole ogólnych nazw transakcji kupna – sprzedaży z reprezentacją leksykalną²³, np.: *geszeft* (I 203), *handel* (I 442), *kramarstwo* (I 257), *kupiectwo* (II 122), *licytacja* (I 264), *operacja handlowa* (I 332). Do szczegółowych określeń różnych form nabycia/nabywania czegoś za pewną cenę należą, np.: *brać na rachunek* (I 43), *dokupić* (I 349), *dolicytować* (I 381), *dostać* ‘kupić’ (I 90), *kupić* (I 13), *kupienie* (II 209), *kupno* (I 113), *kupować* (II 154), *kupowanie* (II 407), *nabycie* (II 192), *nabyć* (I 215), *nabywać* (I 87), *skup* (I 215), *skupić* (I 65), *wykupić* (I 420), *wykupywać* (II 240), *wykupywanie* (I 66), *zaopatrywać się* (I 42); wśród zaś szczegółowych określeń różnych form zbycia czegoś, zrzeczenia się praw do czegoś za określoną cenę znalazły się, np.: *oddać* ‘sprzedać’ (II 211), *odstąpić* ‘odsprzedać’ (II 211), *pójść* ‘zostać

²³ W każdym podpolu prezentuję materiał w układzie alfabetycznym.

sprzedanym’ (I 393), *sprzedać* (I 41), *sprzedać się* (I 469), *sprzedanie* (I 66), *sprzedawać* (II 122), *sprzedawać się* (I 32), *sprzedaż* (I 31), *zbyć* ‘sprzedać’ (I 250), *zlicytować* (I 72).

Transakcji kupna – sprzedaży towarzyszy określanie wartości towaru, które w *Lalce* ma następującą reprezentację leksykalną, np.: *cena* (I 397), *darmo* (I 481), *drogi* (II 208), *kosztowny* (I 382), *niewart* (I 403), *taksacja* ‘określanie wartości towaru’ (I 195), *taksować* (II 171), *tani* (I 227), *tanio* (II 211), *taniość* (I 147), *wart* (I 400), *wartość* (II 122).

Określenie wartości towaru pociąga za sobą uiszczanie lub przyjmowanie należności (zapłaty). Podpole to reprezentowane jest przez leksemy, np.: *brać* ‘przyjmować zapłatę’ (I 493), *dać* ‘zapłacić’ (I 385), *dawać* (I 204), *dopłacać* (I 477), *dopłacić* (II 154), *nadpłacić* (I 430), *niepłacenie* (I 487), *opłacić* (I 265), *placenie* (II 211), *placić* (I 140), *placony* (I 9), *płatny* (II 61), *popłacić* (II 263), *popłacony* (II 252), *przeplacać* (I 432), *przeplacić* (I 432), *przyjmować pieniądze* ‘przyjmować zapłatę za towar’ (I 382), *rabat* (I 49), *reszta* (I 17), *splacać* (II 327), *splacanie* (I 437), *splacić* (II 314), *splacony* (I 420), *wydać* ‘zapłacić’ (I 248), *wypłacać* (I 434), *wypłacić* (I 413), *wziąć* ‘przyjąć zapłatę’ (I 423), *zapłacenie* (II 227), *zapłacić* (I 49), *zapłacony* (I 110), *zapłata* (I 353).

W centrum pola tematycznego „handel” sytuuje się także podpole zawierające nazwy miejsc, w których przeprowadza się najrozmaitsze transakcje kupna – sprzedaży. W podpolu tym znalazły się takie nazwy, jak np.: *buda* ‘sklep’ (I 404), *cukiernia* (II 433), *giełda* (II 29), *handelek* ‘miejsce, w którym można kupić określone towary’ (I 195), *dom handlowy* (I 257), *instytucja* ‘sklep’ (I 379), *jadłodajnia* (I 5), *jarmark* (I 223), *kawiarnia* (II 13), *kiosk* (II 14), *knajpa* (II 99), *kramik* (I 42), *magazyn* ‘sklep’ (I 207), *piwiarnia* (II 458), *piwnica* (I 463), *restauracja* (I 6), *restauracyjka* (II 239), *sklep* (I 468), *sklepek* (I 260), *skład* ‘sklep’ (I 5), *sklep bławatny* (II 76), *sklep galanteryjny* (I 6), *stragan* (I 22), *targ* (I 128).

Istotną rolę odgrywa podpole nazw osób uczestniczących w transakcji kupna – sprzedaży, z następującą reprezentacją leksykalną, np.: *agent* (I 7), *antykwarium* (II 60), *chłopiec sklepowy* (I 197), *dostawca* (I 108), *eks-kupczyk* (I 195), *ekspedytor* (II 76), *eks-subiekt* (I 467), *geszefciarz* (I 251), *gość* ‘osoba kupująca, klient’ (I 21), *handlarz* (II 34), *handlujący* (I 49), *inkasent* (II 473), *interesant* (I 31), *interesantka* (I 15), *kasjer* (II 109), *kasjerka* (II 313), *klient* (I 105), *klientela* (I 200), *klientka* (II 389), *konsument* (I 48), *kramarz* (I 292), *kundman* ‘klient’ (II 413), *kundmanka* ‘klientka’ (I 470), *kupczyk* (I 285), *kupiec* (I 36), *kupujący* (I 200), *licytant* (I 264), *nabywca* (I 147), *przekupka* (I 258), *subiekt* (I 8), *tandeciarz* (II 482).

Do centralnych podpól tematycznych zaliczam także grupę nazw środków płatniczych (nazw ogólnych i szczegółowych), które w *Lalce* mają liczną

reprezentację leksykalną, jak np.: *bankocetl* (II 460), *czek* (II 60), (*srebrna*) *czterdziestówka* (I 135), *dukat* (I 183), *dziesiątaczyna* ‘dziesięć groszy’ (II 297), *dziesiątka* ‘dziesięć groszy’ (I 32), *dziesięciorublówka* (I 398), *frank* (II 8), *gotowizna* ‘gotówka’ (II 471), *gotówka* (I 95), *grosz* (I 188), *gulden* (I 12), *gwinea* (I 229), *imperial* (I 137), *kopiejka* (II 226), *kwit* ‘czek’ (I 188), *pens* (I 229), *pieniądz* (I 128), *półimperial* (I 165), *rubel* (I 132), *rubelek* (I 398), *sturublówka* (I 251), *trojak* ‘trzy grosze’ (I 30), *trzyrublówka* (I 158), *weksel* (I 215), *złoto* ‘złota moneta’ (I 127), *złotówka* (I 185), *złoty* ‘nazwa jednostki monetarnej’ (I 57).

Przedstawione podpoła tematyczne i ich reprezentacje leksykalne nie wyczerpują oczywiście problemu, dają jedynie ogólną orientację w wewnętrznej komplikacji omawianego pola tematycznego.

Problemem interesującym, ale też ważnym dla funkcjonowania słownictwa tematycznego w tekście artystycznym jest otoczenie leksykalne, czy inaczej kontekst leksykalny, w jakim zostało ono usytuowane. Pojęciem „kontekst” w swoich badaniach dotyczących nazw ubiorów posługuje się Maria Borejszo, definiując je następująco:

Terminem **kontekst** określamy tu wyraz lub zespół wyrazów występujących w tekście bezpośrednio przed badaną jednostką [...] lub bezpośrednio po niej. Jest to wyraz (lub zespół wyrazów) pozostający w związku formalno-znaczeniowym z tą jednostką, potrzebny do dokładnego jej zrozumienia. Chodzi tu zatem o najbliższe otoczenie językowe, grupę składniową złożoną z rzeczownika i wyrazów będących jego określeniami (przydawek), a nie na przykład o całą strukturę syntaktyczną (wypowiedzenie), w której pojawia się wyraz lub jeszcze szerzej o tekst, komunikat językowy, konsytuację itp.²⁴.

Autorka, zajmując się w swojej pracy nazwami odzieży, stworzyła słownik gramatycznie jednorodny, bo składający się wyłącznie z rzeczowników. Podana przez nią definicja kontekstu leksykalnego jest więc, na potrzeby tej pracy, wystarczająca. Inaczej rzecz się ma w odniesieniu do słownika bardziej skomplikowanego, zawierającego, prócz rzeczowników, także przymiotniki, przysłówki i czasowniki. Trzeba wówczas zakres znaczeniowy pojęcia rozszerzyć, uwzględniając także łączliwość leksykalną w obrębie grup z czasownikami, w których analizowany wyraz może pełnić różne funkcje składniowe. Tak więc przez pojęcie „kontekst leksykalny” będę rozumieć zarówno grupę składniową złożoną z rzeczownika i wyrazów będących jego określeniami (podobnie jak cytowana autorka), jak i grupę składniową, w której skład wchodzi werbalna część mowy i łączące się z nią bezpośrednio wyrazy (rzeczowniki,

²⁴ M. Borejszo, *Nazwy ubiorów we współczesnej polszczyźnie*, Poznań 2001, s. 83.

wyrażenia przyimkowe, przysłowki), pełniące różnorakie funkcje składniowe. Taka definicja terminu daje, w odniesieniu do omawianego materiału, większe możliwości interpretacyjne – pozwala ogarnąć cały skomplikowany gramatycznie słownik i wskazać charakterystyczne dla poszczególnych elementów słownika otoczenie leksykalne (kontekst leksykalny). Ograniczone ramy artykułu nie pozwalają na prezentację całego zgromadzonego materiału wraz z leksykalnymi kontekstami, jedynie więc dla ilustracji problemu przedstawię nieliczne przykłady.

Dla omawianego słownictwa podstawowe pole wyrazowe tworzą ogólne nazwy transakcji kupna – sprzedaży, z główną jednostką tego pola – wyrazem *handel*, pojawiającym się w *Lalce* 69 razy, np.: *skąd się biorą pieniądze... Dziś już wie skąd: z handlu tajemnicami* (II 24); *Zbierał je dziad i ojciec, tak że dziś syn, do niedawna skromny subiekt, za rok będzie trząsł naszym handlem* (II 289). *Handel* łączy się przede wszystkim z przydawkami, wyrażonymi rzeczownikiem, rzadziej przymiotnikiem, będącymi określeniami przedmiotu handlu. Połączenia takie tworzą głównie wyrażenia gatunkujące, jak np.:

- *handel* + rzeczownik w narzędniku: *bydłem, okowitą, perkalami, tkaninami, tajemnicami, zbożem, ludźmi*;
- *handel* + rzeczownik w dopełniaczu: *win i delikatesów*;
- *handel* + przymiotnik: *korzenny*.

Handel łączy się oczywiście także z różnymi czasownikami, będąc w takiej strukturze przede wszystkim dopełnieniem (bliższym bądź dalszym), jak np.: *prowadzić handel, rzucić handel, uporządkować handel, zgubić handel; wrócić do handlu, wziąć się do handlu, zajmować się handlem*.

Drugie centralne pole wyrazowe, o którym należy wspomnieć, stanowią nazwy miejsc, w których wystawione są towary i odbywają się transakcje kupna – sprzedaży. Podstawową jednostką tego pola jest wyraz *sklep*, w *Lalce* użyty aż 433 razy, np.: *Nad wieczorem posłał służącego do sklepu po Obermana* (I 364); *Z czasem przekonałem się, że w naszym małym sklepie istnieją aż dwa wielkie stronnictwa* (I 34). Pole to tworzą ponadto nazwy: *sklepek, skład, kramik, magazyn*, ale do tak zdefiniowanego pola zaliczyć też należy takie nazwy, jak np.: *jarmark* czy *targ*. Największą łączliwość leksykalną, głównie za sprawą frekwencji tekstowej, ale też i funkcji w tekście, wykazuje podstawowa nazwa *sklep*. Przymiotniki tworzące kontekst leksykalny pełnią różne funkcje: gatunkujące, wartościujące, wskazują stosunki własnościowe itp.; podobne funkcje pełnią też łączące się z tą nazwą rzeczowniki bądź wyrażenia przyimkowe, np.:

- *sklep* + przymiotnik: *blawatny, galanteryjny, kolonialno-galanteryjno-mydlarski; nowy, niewykończony, piękny, porządny, stary; chrześcijański, mój, nasz, swój, własny, jego*.

– *sklep* + rzeczownik (nazwisko właściciela): *J. Mincla, Minclowej, Milerowej, Wokulskiego*;

– *sklep* + wyrażenie przyimkowe: *pod firmą J. Mincel, z reputacją, z restauracją*.

Sklep wchodzi w różnorakie związki składniowe z czasownikiem, pełniąc wszystkie funkcje, jakie rzeczownik w takich strukturach pełnić może. Najczęściej pełni funkcję dopełnienia, np.: *sklep + budować, mieć, odstąpić, odziedziczyć, opuścić, otwierać, pilnować, prowadzić, rozszerzyć, sprzedawać, kupić, otworzyć, założyć* oraz okolicznika, np.: *do sklepu + biec, iść, dostarczać, przybyć, spóźnić się, wejść, wpaść, wrócić, przychodzić*; w *sklepie + kupić, bywać, pracować, przesiadywać, siedzieć, hałasować, zainstalować się*; *ze sklepu + wybiec, wyjść, wylecieć, wypędzić, usuwać*. Bywa również podmiotem, np.: *sklep + nie upadł, obrzydł, spalil się, wyludnił się, zapelniał się, zmarniał*.

Następne istotne pole wyrazowe tworzą nazwy osób trudniących się handlem. Podstawową nazwą tego pola jest wyraz *kupiec*, w *Lalce* użyty 160 razy, np.: *Pan powinienes być hrabią, nie kupcem* (I 36); *Wyobrażam sobie, jak moja droga małżonka będzie opowiadać, że biję się z kupcami* (I 286). Drugim, w *Lalce* bardzo istotnym określeniem osoby trudniącej się handlem, jest nazwa *subiekt*, użyta przez Prusa 125 razy, np.: *Pamiętnik starego subiekta* (II 176); *Byłem bardzo lichym mężem, ale za to, jak człowiek kupiony, byłem najlepszym subiektem* (II 424). Inne jednostki tego pola wyrazowego to, np.: *chłopiec sklepowy, eks-kupczyk, eks-subiekt, handlarz, handlujący, kramarz, kupczyk, przekupka, tandeciarz*.

Konteksty leksykalne nazwy *kupiec* stanowią przede wszystkim wyrazone przymiotnikiem przydawki uszczegóławiające oraz wartościujące. Do najczęstszych należą: *kupiec + galanteryjny, chrześcijański, żydowski, moskiewski, rosyjski, warszawski; bogaty, dobry, genialny, poczciwy, podły, porządny, uczciwy, rozsądny, solidny, stary, zwyczajny*.

Znacznie rzadziej *kupiec* łączy się z przydawką w postaci wyrażenia przyimkowego, np.: *kupiec + z Rosji*. Ale warto też odnotować grupy nominalne, w których nazwa *kupiec* występuje w funkcji przydawki, jak np.: *grzeczność kupca czy obowiązek kupca*.

W *Lalce* pojawiło się też kilka ciekawych kontekstów wyrazu *kupiec* z komponentem werbalnym, np.: *drwić z kupca, przystać do kupców, unikać kupców, znać kupca, zwodzić kupca; oddać do kupca, dostać się do kupca*.

Natomiast *subiekt*, oczywiście ze względu na postać Ignacego Rzeckiego, łączy się najczęściej z przymiotnikiem *stary*, np.: *stary subiekt, podpartłszy się łokciami, śmiał się cicho* (I 19) lub *najstarszy*, np.: *zapomina o swoich obowiązkach dysponenta i najstarszego subiekta* (I 387). Pojawiają się też określenia wiążące *subiekta* z typem sklepu (wyrażenia gatunkujące), np.: *subiekt +*

blawatny, galanteryjny, gumowy, metalowy, oraz wskazujące właściciela sklepu, np.: *subiekt + Wokulskiego, Hopfera, od Hopfera*.

Nazwa *subiekt* podlega też wartościowaniu. W tej funkcji najczęściej występują przymiotniki: *dobry, grzeczny, ładny, najlepszy, skromny; lichy, mizerny*.

Pole wyrazowe pojęcia „klient”, rozumianego jako ‘osoba kupująca’, tworzą następujące leksemy: *gość, interesant, interesantka, klient, klientka, kundman, kundmanka, kupujący, nabywca* oraz nazwy ogólne *klientela* i *publiczność* (*subiekci w arogancki sposób traktowali publiczność*, II 473). Najczęstszą nazwą tego pola jest wyraz *gość*, w *Lalce* użyty 32 razy, np.: *w sklepie nie można stroić się w modne kołnierzyki, tylko je sprzedawać, bo w przeciwnym razie gościom zabraknie towaru, a sklepowi gości* (I 21).

Gość w znaczeniu ‘klient, kupujący’ wykazuje mało zróżnicowaną łączliwość z imiennymi częściami mowy. Kontekst leksykalny stanowią zazwyczaj określenia typu przymiotnikowego w funkcji przydawki, jak: *drugi, jedyny, pierwszy, przychodzący, spodziewany*. Raz tylko zdarzyła się sytuacja odwrotna, gdy to *gość* jest wyrazem określającym (przydawką): *ruch gości*. Mało zróżnicowane też są grupy z komponentem werbalnym. Pojawiają się więc pojedyncze poświadczenia, np.: *gość mruknął, gość oprzytomniał* oraz *obsługiwać gości, zwabiać gości*.

Podstawowe pojęcie służące określaniu wartości towaru, *cena*, w powieści Prusa pojawia się 32 razy, np.: *Bo żeby panu dom sprzedawali, a Łęcki chciał jego kupić, wtedy pan miałby interes podbijać cenę* (I 263); *Baronowej cena czterdziestu rubli za szlafrok i sześciu za pantofle wydała się nieco wysoka* (II 321). Kontekst leksykalny tej nazwy tworzą najczęściej przymiotniki w funkcji przydawki, np.: *cena + dawna, niska, niższa, (zbyt, nieco) wysoka, wyższa*. Równie często wyrazowi *cena* towarzyszą rzeczowniki w dopełniaczu, nazywające obiekt objęty ceną, np.: *cena + domu, pracy, podróży, spluwaczki, wachlarza*. Najczęstsze czasowniki, z którymi w relację wchodzi nazwa *cena* to: *dać, podbijać, podnieść, proponować, zniżyć, zapisać + cenę*.

Skoro mówimy o *cenie*, warto, dla uzupełnienia przykładowo prezentowanego materiału, krótko przedstawić nazwę *pieniądz*, która w *Lalce* wystąpiła aż 229 razy, np.: *Starzec odbierał pieniądze, zdawał gościom resztę* (I 28); *Jeśli nie pieniędzmi, czym zwrócę na siebie jej uwagę* (I 128); *Wolęz ja wyrzucać pieniądze na powozy i konie* (I 142).

W odniesieniu do nazwy *pieniądz* zdecydowanie dominują połączenia z członem czasownikowym, np.: *czekać na pieniądze, mieć pieniądze, odbierać pieniądze, pożyczać pieniądze, wydawać pieniądze, wyrzucać pieniądze, wydobywać pieniądze, wziąć pieniądze, zabrać pieniądze*. Połączenia z elementem imiennym (przymiotnikiem w funkcji przydawki) pojawiły się zaledwie kilkakrotnie, np.: *drobne pieniądze, te pieniądze*.

Reasumując powyższe uwagi, należy podkreślić, że słownictwo z zakresu handlu, jednej ze starszych form ekonomicznej działalności człowieka, stanowi w *Lalce* Prusa istotne pole tematyczne. Powieść, reprezentująca klasyczny realizm, osadzona w społecznych i ekonomicznych realiach polskich drugiej połowy XIX wieku, pokazuje rodzący się i umacniający kapitalizm głównie w sferze handlu. Implikuje to wprowadzenie do powieści obszernego, liczącego znacznie ponad 200 jednostek, słownika grupującego wyrazy, które bądź definicyjnie, bądź kontekstowo wiążą się z tą sferą działalności bohaterów. Słownictwo tego pola tematycznego wykazuje spore wewnętrzne zróżnicowanie znaczeniowe. Jego centrum stanowią pola wyrazowe głównych pojęć z tego zakresu, takich jak: handel, sklep, sprzedawca, kupujący, kupować, sprzedawać, płacić, pieniądz, cena. Uwikłane w rozmaite konteksty leksykalne pokazują ówczesną (dziewiętnastowieczną) łączliwość poszczególnych elementów pola, ich zakresy znaczeniowe oraz możliwości modyfikowania czy precyzowania znaczeń przez otoczenie leksykalne.

Alicja Pihan-Kijasowa

**“Trading Warsaw” in the Second Half of the 19th Century –
the Vocabulary Concerning Trade in *Lalka* (“The Doll”)
by Bolesław Prus**

The vocabulary concerning trade has been accompanying human activity for centuries, thus, it is no wonder that the core of the Polish vocabulary in this thematic field stems from Proto-Slavic times (e.g., *cena* [price], *darmo* [free], *kupić* [buy], *pieniądz* [money], *płacić* [pay]). On the Polish soil, we can observe the processes increasing the pool of this vocabulary: these are vernacular derivative processes and borrowings of foreign words. In this way, the contemporary dictionary of the thematic field TRADE has been formed. *Lalka* (“The Doll”) by Bolesław Prus, a novel representing classical realism, is rooted in Polish social and economic realities of the second half of the 19th century – it depicts the arrival and strengthening of capitalism, mainly in the sphere of trade. This implies the introduction into the novel of an extensive, composed of over 300 units, lexicon which groups the words that, by definition or by context, are connected with this sphere of the protagonists’ activity. The centre of the discussed thematic field is formed by word fields of the main notions from this sphere, such as: *handel* [trade], *sklep* [shop], *sprzedawca* [shop attendant], *kupujący* [buyer], *kupować* [buy], *sprzedawać* [sell], *płacić* [pay], *pieniądz* [money], *cena* [price]. Being entangled in various lexical contexts, they also show the contemporary scope of meaning of individual words as well as the possibility to modify them by lexical environment.